

господарі дотримуються таких же етичних норм. Це й пояснює ту легкість, з якою київські князі вбивали половецьких ханів, захоплювали їх вежі, стада і сім'ї, залишені без достатньої охорони на час тривалої відсутності чоловіків. Самі половці вели себе інакше. Свідченням тому є численні сліди їх перебування у Верхньому Поволжі - у Владимирському Ополлі, в околицях Переяславля-Залеського і Ростова Великого, де й понині збереглися назви «Половці», «Половецьке», «Ітлар» та ін. Та й у самому Боголюбові, резиденції Володимиро-Суздальських князів, тісно пов'язаних кровними зв'язками зі Степом, за літописними рядками можна часто побачити степняків-половців, торків, берендів та аланів.

Половці як етнос активно сприймали культуру своїх сусідів і щедро ділилися своїми здобутками. Це стосується як одягу, предметів побуту, звичаїв і навіть релігії, так і зброї, упряжі, візків тощо. Окремої уваги заслуговує половецька скульптура - статуї, що відзначалися високою якістю різьби, моделюванням людської фігури і окремих її частин, а також своїм великим сакральним значенням.

Отже, половці - так називали їх сучасники в Київській Русі; комани - називали їх у Візантії і Західній Європі; кипчаки - називали їх араби і перси, коли вони кочували в заволзьких і приаральських степах аж до Іртиша, з невеличкого племені, мимохідь згаданого в китайських літописах на початку першого тисячоліття н.е., перетворилися в сильне, дієздатне і численне етноутворення, з яким доводилося рахуватися як Візантії, так і Русі.

На жаль, все, чим ми зазвичай оперуємо, говорячи про половців, - тільки випадкові факти їх довгої і багатой історії, яку можна написати лише на основі зведених воедино археологічних досліджень, праць антропологів, повідомлень арабських, персидських, китайських і європейських джерел. Як автор і Половець мрію про те, що така історія половців обов'язково буде написана.

Джерела та література:

- 1 Никитин А. Лебеди Великой Степи // Наука и религия. - 1988. - №10. - С.15.
- 2 Там само. - №11. - С.11.
- 3 Жуковская А.П. О редакциях, издании 1800 г. и датировке списка «Слово о полку Игореве» // Слово о полку Игореве и его время. - М., 1985.
- 4 Рыбаков Б.А. Перепутанные страницы // Слово о полку Игореве и его время. - М., 1985.
- 5 Никитин А. Вказана праця // Наука и религия. - 1988. - №11. - С.12.
- 6 Там само. - С.13.
- 7 Рыбаков Б.А. Историческая канва «Слова о полку Игореве» // Наука и жизнь. - 1986. - №10. - С.103.
- 8 Там само.
- 9 Никитин А. Вказана праця // Наука и религия. - 1988. - №11. - С.13.

Петро Пиріг

СТАНОВИЩЕ НАРОДНИХ МАС І ВИЗВОЛЬНА БОРТЬБА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

(До передумов Визвольної війни українського народу середини XVII ст.)

За Деулінською угодою 1618 р. до Речі Посполитої відійшли Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, інші міста краю. Такі території Чернігівщини, як Остерщина й Любеччина, стали належати Речі Посполитій ще після Люблінської унії 1569 р. [1].

Запровадження в регіоні магнатсько-шляхетського землеволодіння [2] вело за собою встановлення жорстокого феодално-кріпосницького гніту, передусім у

відношенні до основної маси населення - селянства. Слід зазначити, що витоки закріпачення селян Чернігівщини у вигляді форм послушенства мали місце ще в XVI ст. Це характерно, головним чином, для південної частини краю, про що свідчать унікальні джерела - люстрації. Так, люстрація 1552 р. змальовує чітку картину збирання податків із селян сіл, що належали Остерському замку: Виповзова, Чернина, Жукина, Євминок, Крехаєва. В останньому, наприклад, "дают пол 4 копы грошей и пол 3 грошей, сена стог, а два человека на воли сидят, а высидевши год мают дати 45 грошей; бобровые гоны: сего году там одного бобра убито, а иногда убивают больше". Селяни ж села Жукова були зобов'язані дати "повторы копы грошей, а меду кадь и полшостанадцять ведерца, сена 40 возов" [3]. Таким чином, оподаткування здійснювалося не лише продуктами (зерно, мед і т.д.), а й грошима і залученням до повинностей у вигляді участі у бобрових гонах, що дає можливість стверджувати: вже тоді існували різноманітні форми експлуатації. Це свідчило про закріпачення селян, погіршення їх становища і було їм, звичайно, зовсім до не вподоби, бо в селі Жукині із 11 чоловік, які проживали там, "пять сее зимы ... пошли прочь" [4].

На основі люстрації 1552 р. маємо також відомості про податки підданих Печерського монастиря на Чернігівщині-Подніпрянщині. Так, мешканці сіл Сваромль, Новоселки, Тарасовичі, Ошитковичі, Сороковичі, Навоза, Глубово, Линево, Гдень "повинни замок робити, подводи, и стацы давати вси, яко господарские и церковные..." [5]. Подібні повинності несли "волощани" села Лутава, що належало Київському замку. Аналогічне явище розповсюджувалось, хоч і меншою мірою, в Любеччині, де, за свідченням одного із джерел - листа Сигізмунда-Августа від 1560 р., - з селян волості збирався підводний податок. Про повинності селян Остерщини свідчать і пізніші джерела XVI ст. Так, у 1593 р. Сигізмунд III утверджував Михайлу Ратомському Остерське староство "... з местом Остром и зо всею волостью, з фольварками, селами, селищами, борами, людьми тяглими и загородниками и их повинностями, чиншами, подачками, работами ..." [6].

У XVII ст. після загарбання всієї території Чернігівщини Річчю Посполитою (1618 р.) становище селян не покращилося. Як зазначає академік Л.В. Мілов, у період розвиненої стадії феодальних відносин історична дійсність країн і регіонів, як правило, визначалась практикою одночасного використання всіх форм ренти [7]. Не стала винятком у цьому плані і тогочасна Чернігівщина. Люстрація 1616 р. свідчить про те, що селяни Крехаєва, який перейшов в посесію шляхтича Пліхти, давали мед, овес, сіно - всього на 30 золотих. Такі ж податки розповсюджувались і на селян Євминки, Виповзова, Боденків. Чинш і куничне накладалися на мешканців села Літківці. Люстрація 1622 р. хоч конкретно нічого й не повідомляє про становище селянських мас, однак на основі того, що вона вказує на значно збільшені у порівнянні з люстрацією 1616 р. прибутки Остерського староства, можна вважати, що воно постійно погіршувалося. Підтверджує це люстрація 1628 р. У ній вказано, що селяни зобов'язані давати подимне, сіно, овес, курей, підводи, а також виконувати ряд дрібних повинностей. Ще більше це підкреслено в реєстрі податків для підданих хутора Омельногого [8].

Деяко меншими були повинності в нових поселеннях староства: Калита, Нова Боровиця, Мокрець, Ржавець, Семиполки, Ярославівка і т.д. Спочатку жителям цих сіл надавався значний термін "вольності". Однак за люстрацією 1636 р. бачимо скорочення цього терміну до мінімуму: для селян Нового Остра - до шести років, а Семиполків, Калити й інших сіл - до трьох. Усі вони так само, як і мешканці "старих" поселень, зобов'язані виконувати повинності й сплачувати податки. Хто мав господарство, повинен давати з диму дві курки, десяток яєць, два вози дров, віз соломи. Для тих, у кого була пара волів, встановлювалися податки в такому розмірі: четверть вівса, осьмачка жита, півосьмачки ячменю й пшениці і, крім того, вони повинні платити один злот грошима. Хто жив із заробітку, сплачував півзлота чиншу, давав віз сіна, осьмачку вівса, курку. Податки сплачували рибалки,

торговці, власники бортей [9]. Люстрації відтворюють також картину життя селян Любецького староства, які сиділи на грошовому чинші, медовій данині. Люстрація 1616 р. свідчить, що в селах Беречки, Йолчі та інших селяни відробляли два дні в фільварку і один день - у замку. А на підставі люстрації 1636 р. також можна зробити висновок про погіршення становища селян і на цій території.

Джерела свідчать про встановлення послушенства в деяких селах на території Ніжинщини: Пекурівці, Воншинині, Змятні, Горбові та ін. [10]. У північній Чернігівщині, як правило, не спостерігалось поділу селян на послушних і непослушних [11]. Послушенство там могло виникнути тільки у сфері впливу російських суспільних відносин. Прикордонне розміщення цієї частини регіону не давало можливості для набуття ним якихось постійних форм [12]. Тому частіше тут зустрічалися приватновласницькі і замкові селяни [13]. На них розповсюджувалось також багато різних повинностей, які полягали в основному у грошовому "чинші" і так званій "осіньщині" - хлібному податку, що збирався восени. Збереглися відомості про податки селян сіл, що належали Олександрю Песочинському, з приводу чого унікальне джерело - записки Якова Марковича - розповідає таке: "Старики села мого Сваркова, Володька та Гладкий, были у меня и сказали, что село Сварково было шляхетское до гетмана Хмельницкого, а осаживал оное некоторый шляхтич Песочинский, а дань годовую собирал с них по копе грошей, певне и часть конопли" [14].

Магнати й шляхта в погоні за збільшенням прибутків своїх господарств сприяли повсюдному розвитку в Україні панщини [15], постійне зростання якої вело, з одного боку, до розширення панських маєтностей, а з іншого - до неминучого скорочення селянських наділів. До середини XVII ст. у східних районах Поділля панщина становила два-три дні на тиждень. У північних і західних районах Поділля, на Волині, західній частині України вона досягала трьох-п'яти днів на тиждень. Цього для селянства було повністю достатньо. В таких обставинах воно могло з великими труднощами звести кінці з кінцями [16]. Відробіткова рента, справедливо зазначав Л.В. Мілов, навіть незалежно від її розмірів ставила селян "в умови найбільш грубої форми позаекономічного примусу" [17].

Оперуємо певними відомостями про селян володінь Адама Киселя на Чернігівщині. Вони платили натуральну данину зерном і пшеницею, возили дрова, а також по три дні на тиждень працювали зі своїми кіньми на панщині [18]. У деяких володіннях польських магнатів і шляхти в регіоні селяни давали по 46 деньгів з волюки і відпрацьовували по два дні на тиждень [19]. Таким чином, маємо справу з комбінованою рентою. "Чиста сільськогосподарська панщина (особливо польова), - пише Л.В. Мілов, - як це не дивно, була можлива лише при відносно високому рівні суспільного поділу праці, оскільки вона неминуче набирає товарного, а не натурального характеру. Панщина ж у натуральному господарстві неодмінно поєднується з іншими формами ренти (продуктової й грошової)" [20].

У деяких дослідженнях знаходимо твердження, хоч і неаргументовані, про те, що на Чернігівщині панщина не мала сприятливих умов для свого розвитку й траплялося рідше [21], становище селян тут було дещо кращим у порівнянні з іншими пригнобленими Річчю Посполитою регіонами України. Аналогічна картина спостерігалася на Брацлавщині, півдні Київщини. Але таке становище могло бути, як мовиться, до пори до часу. А вся справа в тому, що в цих районах дещо пізніше почала втілюватись фільваркова система господарювання - головний оплот феодальної реакції в Речі Посполитій [22]. Проникнення фільварково-панщинної системи на Лівобережжя сприяло посиленню експлуатації селянства й тут. Цей процес набув яскравого вираження до середини 40-х років XVII ст. [23]. Хоч твердження українського літописця Самовидця про те, що на селян накладали "чинши великіє, поволощини, дуди, осип, мірочки сухіє, з жорнов плату и инное" [24] і не адресоване безпосередньо селянам Чернігівщини, все ж певною мірою пристосоване і для нашого регіону. Інші джерела явно підтверджують це. Так, літописець С. Величко свідчить про великі податки з населення всієї Малоросії і,

зокрема, ряду повітів Чернігівщини: Ніжинського, Борзенського, Конотопського, Березинського, Менського, Сосницького, Коропського [25]. "Лядська" неволя була досить тяжкою. Рятуючись від феодального гніту, селяни тікали на південь, в українські степи, де вважали себе вільними людьми - козаками. Однак козацтво як у соціальному, так і в політичному відношеннях не було однорідною масою, в середині його існували протиріччя. Після Куруківської угоди 1625 р. козацтво остаточно розділилося на реєстрове, яке складалося, як правило, із заможних елементів, і нереєстрове - "виписчиків". Відчутний удар завдала козацтву введена в 1638 р. польським урядом "Ординація", котра обмежувала їхні пільги і самоуправління. У напівзалежному становищі перебувало низове козацтво [26].

У значній залежності від Польсько-Литовської держави перебували міста. Хоч деякі з них (Новгород-Сіверський, Чернігів, Ніжин, Стародуб, Мглин, Борзна, Короп та інші) користувалися Магдебурзьким правом, що надавало самоврядування, проте на практиці це було фікцією, бо головну роль в містах відігравав польський магістрат. Міщани усіяко утискалися [27].

Населення регіону, і український народ загалом, терпіло значний релігійний гніт. За сприяння польської влади у 1596 р. була введена Брестська церковна унія, основна умова якої зводилась до "признання главенства и непогрешимости Папы Римского" [28]. Унія була підготовлена і проголошена шляхом обману й насилля, без урахування інтересів народу [29]. Вона була направлена на захист панування магнатів і шляхти. Уряд Речі Посполитої активно підтримував уніатів. Король Сигізмунд III оголосив усіх противників унії злочинцями і закликав проводити жорстоку боротьбу з ними. Українському населенню, яке виступало проти унії, заборонялося проживати в містах, займатися торгівлею, ремеслом [30]. Філіпович у своєму "Діаріуші" зазначав, що "проклятий унит православного брата свого забиял и преслядовал ... В местах, в местечках и селах ... як то в Люблини, Сокалю, в Белску, в Полоцку, Витепску, Острогу, Львови, Грубешови, в Белзи, Берестю и інших аж назбыт прикрости и злости выражал и преслядовал" [31].

Особливе значення у справі зміцнення позицій католицизму відігравали єзуїти, які прибули до Польщі ще в 60-х роках XVI ст. І незабаром зайняли там панівне становище в ідеології. Як зазначав Флеров, вони "діяли хитро, не йшли прямо проти православ'я ... прокладали шлях мало по малу" [32]. Для здійснення своїх планів католики широко залучали уніатів. Розгорнулись великі гоніння на православне населення. Православні храми закривались, віддавались в оренду або ж їх просто перетворювали в хліви, конюшні, шинки і т.д. Унія всюди "... олтари господни оскверниша, церкви православные в латинскую прелесть превратиша ..." [33]. Православних священиків, які не визнали унії, жорстоко переслідували. Їх виганяли з приходів, кидали у в'язниці, катували, а то і взагалі позбавляли життя [34]. В "Літопису Самовидця" з приводу цього читаємо: "В Чернігові архимандритове один по другому zostавали, по інших городах церкви православні запечатовали, до чого помошниками оным шляхта, уряд и ксіондзи были" [35].

З наказу смоленського уніатського єпископа були закриті православні церкви в Стародубі: "... лятцкой поп Исаия в Стародубе церкви ... запечатовал и велел ... бать к себе русским попом, которые попы служили у церквей. И попы к нему не бывали и от него разбежались, и он ... изымал никольского попа Исидора, и ево сковал, и велел держать, покаместа из Смоленска в Стародуб бискуп приедет ... А как ... бискуп в Стародуб приедет, и ему ... во всех церквах учинить римская вера" [36]. Такі дії схвалював Ватикан. Папа Урбан VIII (1623-1644) [37] - один із фанатичніших прибічників унії - постійно закликав впливових осіб Речі Посполитої до її розповсюдження. Саме він звернувся із закликом до Сигізмунда III фізично знищувати противників унії і рішуче виступав проти спроби Владислава IV пом'якшити релігійні протиріччя в Україні [38].

Завдяки підтримці смоленського єпископа Андрія Золотого-Квашніна, який прийняв унію і присягнувся перетягнути в неї населення Чернігівщини, єзуїти і

ксьондзи взяли за справу католицької пропаганди. Протягом порівняно короткого часу католицькі монастирі були влаштовані в деяких містах Чернігово-Сіверщини [39]. Дуже показовий у цьому відношенні Новгород-Сіверський, який польський уряд вирішив прикрасити "устройством в городе ... преподобных провинции польской отцов-иезуитов ... надеясь, что, благодаря их набожности, примерной жизни и воспитанию молодежи в их школах, католическая религия в том краю получит значительное распространение" [40]. На основі королівського привілею від 18 лютого 1635 р. ордену єзуїтів був переданий Спаський монастир разом із землями і селянами, які йому належали. "Отдаем Спасский монастырь с деревнями, лесами, борами, бортями, озерами, ярами, лугами, с бобровыми ловами, пасаками и со всеми угодьями, издавна принадлежащими этому Спасскому монастырю, а также Мелинскую засеку со всеми принадлежностями, которые когда-либо принадлежали упомянутому московским монахам и их предшественникам, чтобы преподобные отцы-иезуиты могли на вечные времена владеть этим монастырем и засекой со всеми вышеназванными принадлежностями, и, спокойно пользуясь ими, без каких-либо налогов, как имуществом костела ..." [41]. Єзуїтам, що прибули в Новгород-Сіверський, надавалися досить широкі права: "... Для них в этом городе отводим и на вечные времена даруем место для постройки костела, коллегиума, школ и дома ордена ... Жалуем их на вечные времена правом вольной рубки деревьев в наших тамошних лесах ... чтобы упомянутые отцы-иезуиты имели полное обеспечение и достаток в потребностях своих ... До сведения же шляхетных жителей Новгорода-Северска довести желаем, чтобы они с ... отцами-иезуитами ... во всем учтывыми были ..." [42] - зазначалось у привілеї Владислава IV. У 1647 р. тут був заснований єзуїтський колегіум, у якому друкувалися польською мовою книги, "изрыгавшія хулу на православие" [43]. Польський король Сигізмунд III прийняв усі заходи, щоб заснувати католицькі й уніатські заклади в Чернігові. Так, чоловічий монастир Борисоглібського собору був переданий домініканам [44]. В уніатський було перетворено Єлецький монастир [45], який став одним із центрів зосередження уніатів [46]. Католицькі й уніатські монастирі та храми були також і в інших містах Чернігівщини: в Ніжині - монастир домініканів, у Мглині - уніатський недільний храм [47]. Подібне явище спостерігалось не лише на Чернігівщині, а й по всій Україні, де "що городок, то костел был" [48]. Це ствердження літописця Самовидця підтверджують й інші автори. Так, наприклад, французький інженер Боплан, який проживав в Україні протягом 17 років, зазначав, що в Києві в XVII ст. було чотири католицькі заклади: "кафедральный собор, доминиканский монастырь на рынке, бернардинский под горою и существующий с недавнего времени иезуитский, который находится между бернардинами и рекой" [49].

Навіть польські історики змушені були визнати безчинства уніатів: "... В Києве церковь святяга Софіи и другяя опустошены. Монастырь Выдубицкый, при владеніи оным, от Уніятвов ограблен. В Луцку храмы Божіи обращены в питейные дома. В Вильне церкви на кабаки, кухни и на гостинные дома превращенны. - Люди невинные из Магистратов и Цехов изгоняемы, и в подземныя ратушныя тюрьмы безвинно посаждаемы были; - В Минске церковную землю на построение Татарской мечети употреблено. В Минске священники благочестивые посажены в бочку и мучими были. В Орше, Могилеве, Мстиславле по разным городам и местечкам церкви запечатаны, даже в шалашах отправлять молитвословіе запрещаемо было. В Ковне церковь разграблена, и земля церковная отобрана. В Полоцке кандалами (железами) к Уніи православных принуждали, прочих же из города изгнали. - В Турове, насильно церкви со всею утварью и имуществом отобраны, и Епископ благочестивый оттуда выгнан.

В Бельску такое определение состоялось: что естли бы кто из мещан за крестным ходом из церкви и костел не пошел, токовый смертію казнен будет ... Новгород-Северскій, також Стародуб, Козелец и прочія многія крепости Унія от нас отторгнула ..." [50]. Пани всіляко допомагали єзуїтам, щедро нагороджували

їх землями. Великим землевласником став Новгород-Сіверський домініканський монастир, якому належали поселення Домотканов і Погребки на Десні, недалеко від міста [51]. Напевно цьому монастиреві належали Гнатівка на Десні і Березки [52]. Щедрими маєтностями був забезпечений домініканський Борисоглібський собор м. Чернігова [53].

Православне населення ніяк не могло примиритися з таким становищем. Зав'язалась тривала боротьба з унією, яку на сеймі в 1620 р. польські феодалі називали нещасливою. В результаті цієї боротьби Річ Посполита змушена була дещо обмежити свої позиції. У цьому році православним вдалось відновити свою церковну ієрархію. А через 12 років королівський уряд змушений був видати так звані "пункты успокоения обывателей греческой религии", "находящихся не в унии", тобто православних [54]. Таким чином, православна і уніатська церкви були визнані рівноправними. Проте релігійного миру на залежній від Речі Посполитої українській території не настало.

Як бачимо, в першій половині XVII ст. народні маси Чернігівщини, як і України загалом, терпіли значний феодальний гніт. Класовий гніт доповнювався національно-релігійним. Панування Речі Посполитої гальмувало поступальний рух у розвитку регіону. Все це привело до посилення визвольної боротьби. Проти пригнічення піднялись насамперед селяни. Приймали участь також козаки, міщани.

На Чернігівщині традиції визвольної боротьби були досить міцні. Населення краю брало активну участь у селянсько-козацьких повстаннях під керівництвом Криштофа Косинського і Северина Наливайка, які вибухнули наприкінці XVI ст. Так, джерела зберегли відомості про те, що в місті Острі в 1595-1596 рр. тривалий час діяв повстанський загін, яким командував М. Шаула - соратник С. Наливайка. Багато учасників повстання, рятуючись від переслідувань з боку влади, знаходили притулок на території Чернігівщини. Такі випадки, наприклад, мали місце в с. Авдіївка поблизу Понорниці та в інших поселеннях.

На початку XVII ст. в Росії розпочалося сильне селянське повстання під проводом І.І. Болотникова, що мало яскраво виражену соціальну направленість: "Крамолы, волновавшие до сих пор Московское государство, вызвали теперь новое зло - казацкую, холопскую, крестьянскую войну ... теперь казаки, стрельцы, посадские люди, крестьяне, холопы восстают на сословие высшее" [55].

Одним із важливих центрів руху була Чернігівщина [56]. Джерела свідчать, що повстанців підтримали міщани й найбідніші групи населення більше 70 міст, у числі яких знаходимо і міста Чернігівщини: Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, Сосницю та ін. [57]. Сучасник подій К. Буссов стверджував, що в повстанні активну участь брали навіть дворяни сіверських міст.

Протягом всього періоду повстання І. Болотникова царські власті направляли всі зусилля на його придушення. Розходні книги Розрядного приказу подають цікаві відомості про розсилку по містах, охоплених полум'ям повстання, грамот з метою внести в ряди повстанців розкол і домогтися переходу хоч би частини їх на бік уряду Шуйського. В першу чергу це стосувалося чернігово-сіверських міст, які "были в измене в воровстве, царю Василию не доби́ли челом". Так, "... по приказу дьяков думного Григория Жулябужского, да Исто́мы Корташова, да Петра Лошакова Новагородка Северского козаку Богдашку Топину на проезд 3 рубли. Дано. Послан в города: во Брянск, в Почап, в Стародуб, в Новгородок Северской з грамотами". У ці ж міста був "послан з грамотами" селянин Роман Дмитрієв, "чтоб тех городов изменники государю доби́ли челом, и вины свои принесли, и крест государю целовали" [58]. Можна навести й інші приклади. Все це ще раз підтверджує факт широкої участі народних мас Чернігівщини в повстанні Болотникова.

Як уже зазначалось, у 1618 р. Чернігівщина була загарбана Річчю Посполитою. І без того тяжке становище народних мас погіршилося ще більше. Населення краю піднялося на боротьбу з магнатами і шляхтою, взявши активну участь у селянсько-

козацьких повстаннях 1630-х років, що вибухнули в Україні у відповідь на гніт польських феодалів.

У повстанні, що відбулось у 1630-1631 рр. під керівництвом Тараса Федоровича (Трясило), важлива роль належала передусім жителям м. Ніжина. Як могли, допомагали вони повстанцям. Незважаючи на категоричні заборони з боку польської адміністрації, ніжинці пропускали в місто козаків, постачаючи їх усім необхідним [59]. Джерела свідчать, що спочатку жителі Ніжина впустили 2 000 козаків, згодом їх чисельність зросла до 6 000 осіб [60].

У травні 1630 р. вирішальна битва козаків з коронним польським військом відбулася під Переяславом. Маємо відомості про конкретних учасників цієї битви - вихідців із Чернігівщини. Наприклад, джерела згадують про чернігівця, сина боярського Григорія Рубчинського, який перейшов згодом на територію Росії і, згадуючи про цю битву, в "расспросной речи" зазначав, що "и в тое де ... пору запороские козаки ляхов побили ..." [61]. І хоч наслідком битви було укладення перемир'я, боротьба народних мас України проти феодального та іноземного гніту не припинялась. Обставини загострювались. Неспокій властей Речі Посполитої у зв'язку з цим посилювався. З метою попередження нового селянсько-козацького повстання польський король на сеймі, що проходив у січні 1631 р., вніс пропозицію про необхідність окупації України [62].

Невдовзі після цього польсько-шляхетські війська, "чтобы ... черкас (черкасами в російських документах називали українців) помирить", приступили до здійснення прийнятого рішення, зайнявши велику територію України, в тому числі й значну частину Чернігівщини [63]. Це послужило безпосереднім приводом до нових народних хвилювань у містах України, одним із центрів яких став Ніжин.

Повстанці здійснювали напади на збройні загопи ворога, вступали з ним у бій. Із Варшави, наприклад, надійшло повідомлення, що козаки напали на коронне військо в Ніжині, завдавши серйозної поразки полкам Мочарського і Лаша [64]. Нищівний удар було нанесено також козаками, що стояли у Ніжині, польському гарнізону м. Носівки [65].

Під час здійснення коронним військом підготовки до наступу на Ніжин запорозькі козаки, які перебували в місті, звернулися за допомогою до козаків інших міст. Невдовзі на цей заклик у Ніжин прибуло 6 000 чоловік, а "полковник у них был Ивашко Балиловец" [66]. "... На второй недели великого поста", тобто на початку березня, "приходило ляхов к Нежину 2 000 человек ... и просилися в Нежин стоять" [67]. Однак міщани й козаки відмовили їм у цьому. У відповідь коронне військо розпочало облогу міста. Протягом декількох тижнів "ляхи ... к Нежину приступали трожды". Але їм так і не вдалося взяти місто штурмом.

Польський уряд намагався будь-що зламати опір ніжинців. "А на последних боях ляхи приходили к Нежину всеми людьми". Навіть реєстрових козаків схилили на свою сторону. Однак "черкасы ... билися с ними з города", аж поки не перемогли. Шляхетське військо врешті-решт відступило за Дніпро. Як свідчать документи, "... нежинцы, служивые всякие люди и мещане, убили ляхов ... и немцев тысяч с полторы и больше" [68].

Героїчна оборона Ніжина сприяла новому спалаху повстання. Здійснювалась розправа з ненависними гнобителями, що потрапляли під руку повстанцям, які "... где которово поляка наедут в деревне или на дороге, и поймав ево, розстреляют или к пушке прикуют да уморят" [69]. Так, у "Черниговском уезде в поместье Василья Иванова сына ера Салтыкова да в Нежине поймали пана Вишля, и отвели к себе, и приковали их обеих к пушке ..." [70]. Багато панів, не чекаючи помсти народу, самі кидали свої маєтності "и уходили проселочными дорогами". Так вчинили, зокрема, староста Остерський, підкоморій чернігівський і багато інших гнобителів [71]. Жителі Ніжина звернулися до Тараса Федоровича і його козаків, щоб вони "пришли их оборонять от ляхов" [72]. Гетьман не зміг допомогти, бо угодницька політика козацької старшини послужила нездоланною перепоною на шляху до звернення цієї місії: "им оборонять их в Нежин приходит немощно,

потому что ... промеж их стала рознь ..." [73]. Повстання припинилося. Але через певний час повстанці почали готуватися до нових виступів. "А в которых де, государь, городкех запороские козаки жили по дамом, и ныне де ... те все козаки ис тех городков идут в сход к гетману к Торасу и х козаком ..." - повідомляв згадуваний уже Григорій Рубчинський [74].

Яскраву сторінку в історію визвольної боротьби українського народу проти шляхетського панування вписало повстання запорожців, що розпочалося в 1635 р. Керівником його був виходець із Чернігівщини Іван Михайлович Сулима. Мужньо боролися повстанці. Головною їх заслугою було зруйнування могутньої фортеці Кодак [75].

Хвиля народного невдоволення не спадала. З метою попередження чергового повстання нерестрових козаків і кріпосних селян проти поневолювачів у містах Лівобережної України знову розташувалися польські гарнізони. Велике військо прибуло в міста й повіти Чернігівщини. У невеликому містечку Острі, наприклад, нараховувалось 300 чол. поляків [76]. Багато жовнірів розмістилось також у Любецькому, Козелецькому, Ніжинському, Березинському, Менському і Кролевецькому повітах [77].

У 1637 р. Україну сколихнула хвиля нового повстання, яке не припинялось і в наступному році. Воно охопило значну територію Чернігівщини, практично всю її південну частину. Польський гетьман М. Потоцький, вказуючи на значний розмах повстання, зазначав, що на Задніпров'ї всі до останнього покозачилися, міста дають дуже велику кількість своєвільників і що його Ніжин також приєднався до них. Одним із видатних керівників повстання був уродженець м. Остра Яків Острянин, який у своєму універсалі перераховував усі ті кривди, що терпить український народ від гнобителів, і переконливо закликав його до об'єднання для повалення їх панування [78].

У районі Остра і Носівки в маєтностях підкоморія чернігівського Адама Киселя повстанці діяли під керівництвом Мурка і Носка [79]. Повстанці Остерщини давали надійне підкріплення для загонів Павлюка. В Ніжині, як зазначав у своїй монографії М.І. Костомаров, українці, "составлявшие городскую стражу, отказали старосте в повиненни, побросали свои знамена, привлекли к себе толпу соседних хлопов и ушли к Скидану" [79], який закликав, щоб "... все единодушно как большой, так и малый, кто только называет себя товарищем и исповедует благочестивую истинную веру, незамедлительно ко мне и к воску, оставив все свои дела, собирались" [80]. В маєтностях остерського старости рішуче боролись повстанські загопи на чолі з кріпосними Коростелем і Пирогом [81].

Незважаючи на відчайдушність і мужність повстанців, виступ зрештою потерпів поразку. Кривавий шляхетський терор досяг небувалих меж. У в'язниці кидали за найменшу підозру. В одному лише Ніжині були заповнені три тюрми. А скільки "буйних голів" стратив тоді Потоцький! [82] Повертаючись до своїх маєтків, він наказав на величезній території, що простягалась від Ірклієва до Ніжина, поставити шибениці. І на них потім гойдалися трупи учасників повстання. Найбільше дісталось жителям Ніжина, що був резиденцією Потоцького. Учасник подій Симеон Окольський у своєму щоденнику повідомляв, що, прибувши сюди, Потоцький зразу ж дав наказ стратити головних бунтівників: Пирого і п'ятьох старшин - вірних його соратників по боротьбі [83]. Торжествуючи, він доносив Конєцпольському: "Не для чего иного приехал я в Нежин, как для того, чтобы видеть этих злодеев на колыях собственными глазами ..." [84]. Подібна доля чекала й інших. Врятувалися лише ті, хто встиг утекти в межі сусідньої Росії [85]. Проте карателі знаходили їх навіть там. Путивльський воєвода Н. Плещеев повідомляв у Розрядний приказ, що йому писав із "литовского городка из Нежина гетман польной Потоцкой о беглых запорожских черкасех", щоб йому "тех черкас не принимать и велеть выслать их ис Путивля назад в Литву". Активну участь у придушенні повстання взяв коронний стражник С. Лащ [86].

Таким чином, народні повстання власті Речі Посполитої жорстоко придушили.

Але, незважаючи на поразку, вони все ж відіграли певну роль в історії визвольної боротьби українського народу, показавши повсюдне зростання сили опору й рішучості українського народу в боротьбі проти польсько-шляхетського володарювання.

Широкі кола українського народу: селянство, міщанство, православне духовенство, частина шляхетства - включились в активну боротьбу проти унії [87]. Не залишилось осторонь від цієї боротьби й козацтво, яке хоче "с ляхами битца за крестьянскую веру" [88].

Яскраво вираженою була ця боротьба на Чернігівщині, де мали місце найрізноманітніші форми протесту введенню і розповсюдженню унії. В одних випадках духовенство перешкоджало закриттю православних храмів. Так, коли архімандрит Варлаам Чапля з розпорядження смоленського єпископа Леонтія Кривзи прибув до Новгород-Сіверського, щоб "... в Спаском монастыре церкви запечатовать", "Спаскова монастыря все старцы, чорной поп Нифант з братьею, в том Спаском монастыре церквей печатать не дали и тово ... архиморита Варлама Чаплю и протапопа, поговоря с русскими людьми, из монастыря выбили". В інших випадках на противагу закритим православним монастирив відкривались в іншому місці, наприклад, "вместо Ноугородского Спаского" був відкритий Новий Спаський монастир у Севську [89].

Часто бажання народних мас, яких притісняли уніати, наповнювались прагненням перейти і поселитись на території Російської держави. Про це свідчить ряд джерел, зокрема, у "Відписці" путивльських воевод А. Литвинова-Мосальського й І. Уварова в Розрядный приказ мовиться: "... И которые русские люди в Стародубе живут, и они ... в лятцкой вере быть не хотят, а хотят ... ис Стародуба з женами и з детьми переехать на ... государево имя" [90]. "... И в Нове де городке русские люди хотят переезжать на ... государево имя, а в лятцкой вере быть не хотят же" [91].

У червні 1624 р. в Москву прибув піп Леонтій із с. Уланова Новгород-Сіверського повіту. А влітку 1626 р. притулок у Росії знайшли попи сіл Баклані, Глазова і Шуморова. Разом із селянами, які прийшли з ними, їх поселили, напевно, в Комарицькій волості [92].

Широким фронтом розгорнулась в Україні ідеологічна боротьба з унією. Народний рух викликав організацію братств, які рішуче виступали проти унії [93]. Влаштувались також школи (в Києві - братська), друкарні, спостерігалось пожвавлене піднесення літературної творчості [94], що виражала реакцію широких народних мас проти посилення соціального, національного й релігійного гноблення, їх потяг до боротьби проти реакційної політики уряду Речі Посполитої, магнатів, католиків, уніатів [95]. Відгомін цих рухів мав місце і на Чернігівщині. Чернігівський архімандрит Кирило Ставроцький заснував у 1646 р. в Єлецькому монастирі друкарню, де видавав свої твори. Дуже цікаво, що цей вчений-богослов мав також і похідну друкарню [96]. Сучасники не завжди погоджувались з основними положеннями його творів, стверджуючи, що вони перебували в невідповідності з ученням православної церкви, і в результаті цього, як зазначав історик-краєзнавець А. Верзилов, у Ставроцького значно загострились відносини з православними, і це в кінцевому рахунку штовхнуло його в табір ворогів православ'я. Багато церковних книг Чернігівщина одержувала з таких міст, як Київ, Львів, Острог, Вільно [97].

Слід зазначити, що вперту боротьбу з унією вело православне населення сусідньої Білорусії. Активно включились у неї, зокрема, мешканці міста Полоцька [98], про що свідчать джерела першої половини XVII ст. Так, у "Рішенні Полоцького магістрату" від 15 лютого 1640 р. зазначалося, що міщани передмістя Кобак м. Полоцька Олексій Одзеруха і Яско Миколаєвич проявили "зневагу ... и ... спротивенство декретові его королевской милости". Спільно з іншими кобачькими міщанами вони явно відмовились від прийняття уніатського віросповідання. "Учывивши бунт", кобачани вилаяли отців-законників Борисоглібського

монастиря, погрожуючи "их бить, забиять и в реку утопить" [99].

Про полоцьких, вітебських і могильовських "бунтівників", які відмовилися сповідувати уніатську віру, згадується також у листі уніатського архієпископа І. Кунцевича митрополиту І. Руцькому від 1622 р. [100]. У скарзі полоцького лентвойта К. Єсмана в Могильовський магістрат зазначалося, що міський кушнір Федір Олексієвич 26 серпня 1646 р. публічно образив уніатів, обізвавши їх віру диявольською: "на таковых людеи свовольных и гардых описаную, смел и важылсе, наипервеи наступуючы на веру светую униатскую, мовечы и повтараючы не раз, не десять, же то есть дьябельская и шатанская вера униатская и не от бога, але от дьябла тая вера вышла шалберская" [101].

Відомі випадки неодноразового замаху в 1633 р. міщан Полоцька на уніатського архімандрита Антонія Селяву. Так, 12 жовтня невідомими особами був обстріляний човен, у якому він направлявся по річці Двіні до Борисоглібського монастиря. У той же день біля монастиря "повтурне з мушкетов" у нього стріляли Іван Філіпович, Ходко Микулич і Шешко Залозич. А. Селява скаржився в магістрат про "непослушенство" і хвилювання полоцьких міщан. Особливо небезпечними здавались архімандриту Карп Оспанка, Григорій Шапочник, Стефан Афанасович [102].

У кінцевому рахунку рух народних мас проти єзуїтів, католиків, уніатів став складовою й невіддільною частиною всенародної боротьби з польсько-шляхетським пануванням. Її фіналом стала Визвольна війна українського народу середини XVII ст., активну участь у якій взяло і населення Чернігівщини [103].

Джерела та література:

1. Пиріг П. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська Старовина. - 1994. - № 4. - С. 71-75.
2. Пиріг П. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618 - 1648 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 9-19.
3. Пирог П.В. Сведения о феодальном землевладении на Черниговщине после захвата ее Речью Посполитой // История Украины: дослідження та інтерпретації. Тези VI Республіканських суспільно-політичних читань 22-25 травня 1991 р. м. Новгород-Сіверський. - К., 1991. - С. 24-26.
4. Пиріг П. Землеволодіння на Чернігівщині за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. - 2003. - № 5-6. - С. 102-108.
5. Василенко Н.П. Колонизация Левобережной Украины и движение украинского населения в пределы Московского государства // Очерки по истории Западной Руси и Украины. - Киев, 1916. - С. 571.
6. История Украинской ССР. - Киев: Наукова думка, 1982. - Т. II. - С. 283-284.
7. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. - К., 1886. - Ч. VII. - Т. 1. - С. 595-598. (Далі: Архив ЮЗР).
8. Там же.
9. Там же. - С. 119-120.
10. Там же.
11. Архив ЮЗР. - К.: Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1907. - Ч. VIII. - Т. V. - С. 263, 469.
12. Миров Л.В. Великоорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. - М.: РОССПЭН, 1998. - С. 436.
13. Див.: Ткаченко М. Остер в XVII-XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. - К., 1925. - Кн. 6. - Окр. відбитка. - С. 6-7.
14. Архив ЮЗР. - Ч. VII. - Т. 1. - С. 352-354.
15. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К.: Типография К.Н. Милевского, 1893. - Т. II. Полк Нежинский. - С. 246.
16. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. - Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1909. - С. 31.
17. Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. - М.: Типография Д.И. Изоземцева, 1894. - Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. - С. 15.
18. Барвинский В. Указ. соч. - С. 31.
19. Маркович Я. Дневные записки. - М., 1859. - С. 325.
20. Див.: Шиян К.К. Селянство - основна і вирішальна сила визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. - К.: Держполітвидав УРСР, 1954. - С. 25.

16. Гроссман Ю.М. О расслоении крестьян Русского и Белзского воеводств в XVII в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. - М., 1974. - Т. VIII. - С. 60-61.
- Степанков В.С. Антифеодална боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). - Львів: Світ, 1991. - С. 13.
- Historia chłopow polskich: Do upadku Rzeczy Pospolitej szlacheckiej. - Wrocław, 1970. - Т. I. - С. 280-282.
17. Милов Л.В. Указ. соч. - С. 437.
18. Див.: Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-70-х роках XVII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1960. - С. 99-100.
19. Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. - Чернигов, 1874. - Кн. 1. - С. 157-158.
20. Милов Л.В. Указ. соч. - С. 436.
21. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. - К.: Вища школа, 1970. - С. 74.
- Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - К.: Типография К.Н. Милевского, 1888. - Т. I. Полк Стародубский. - С. 31.
- Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1963. - С. 255-256.
22. Інкін В.Ф. Исторична оцінка панщинно-філяркової системи феодального господарства Польщі // Проблеми слов'язнознавства. - 1982. - Вип. 26. - С. 66.
23. Архив ЮЗР. - 1886. - Т. I. - Ч. 7. - С. 434, 435, 436, 448, 449, 452.
- Історія України в документах і матеріалах. - К., 1941. - Т. III. - С. 111.
- Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. Збірник документів (1639-1648). - К., 1946. - С. 211, 227, 228.
- Степанков В.С. Вказ. праця. - С. 13-14.
24. Літопис Самовидця. - К.: Наукова думка, 1971. - С. 47.
25. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист войска Запорожского, 1720. - Киев: В типографии Федорова, 1864. - С. 136.
26. Див.: Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - С. 109.
- Голобуцький В. Богдан Хмельницький - великий син українського народу. - К.: Политиздат України, 1954. - С. 10.
- Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654). - К.: Наукова думка, 1975. - С. 102.
- Ростунов И.Н., Карасев А.В. Освободительная война украинского народа 1648-1654 годов и воссоединение Украины с Россией. - М.: Знание, 1954. - С. 12.
27. Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після входження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. - К., 1989. - С. 279-280.
- Пиріг П.В. Надання Чернігову Магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1992. - Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. - С. 104-105.
- Пиріг П.В. Надання місту Стародубу Магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). - Рівне, 1993. - С. 26-28.
- Пиріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 9-19.
- Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-40-х років XX ст. - К., 2 000.
28. Див.: Соловьев С. История падения Польши. - М.: В типографии Грачева и Комп., 1863. - С. 1.
- Максимович М.А. О причинах взаимного ожесточения поляков и малороссиян, бывшего в XVII веке // Собрание сочинений. - К., 1876. - Т. I. - Отдел исторический. - С. 265.
29. Архив ЮЗР. - К.: В типографии И. и А.Давиденко, 1863. - Т. I. - Ч. III. - С. 86.
- Максимович М.А. Указ. соч. - С. 266.
30. Макарець О. Боротьба українського народу проти панської Польщі в XVII столітті. - К.: Державне видавництво політичної літератури, 1940. - С. 14.
31. Див.: Коршунов А.Ф. Афанасий Филиппович. Жизнь и творчество. - Минск, 1965. - С. 139.
32. Див.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI - 30-ті роки XVII століття) // Нариси з історії України. - К.: Вид-во АН УРСР, 1941. - Вип. III. - С. 3. (Далі :

Визвольна боротьба українського народу ...).

Флеров И. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. - СПб.: Издание книгопродавца Н.Г. Овсянникова, 1857. - С. 10.

33. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. - М.: Изд-во АН СССР, 1953. - Т. I. - С. 47. (Далі: Воссоединение ...).

Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. - Ф. II. - Спр. 18626. - Арк. 8. (Далі: НБУ. IP.).

Флеров И. Указ. соч. - С. 11.

34. Див.: НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. 18626. - Арк. 8 (зв.).

Флеров И. Указ. соч. - С. 11.

35. Літопис Самовидця. - К.: Наукова думка, 1971. - С. 51.

36. Воссоединение ... - Т. I. - С. 117.

37. Див.: Kowalski Jan Wierucz. Poczet papiezy. - Warszawa: Krajowa agencja wydawnicza, 1988. - S. 149-150.

38. Правда про унію. Документи і матеріали. - Львів: Видавництво "Каменяр", 1965. - С. 40-42.

Див.: Плохий С.Н. Борьба украинского народа с католической экспансией XVI - XVII вв. - Днепропетровск: ДГУ, 1987. - С. 10.

39. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния. Составил Генерального штаба подполковник М. Домонтович. - СПб., 1865. - С. 436. (Далі: Материалы для географии и статистики России ...).

40. Воссоединение ... - Т. I. - С. 148-149.

41. Там же. - С. 149.

42. Там же.

43. НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. 18 629. - Арк. 6 (зв.).

44. Плохий С.Н. Указ. соч. - С. 22.

Верзилов А.В. Униатские архимандриты в Чернигове // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов: Типография Губернского Правления, 1903. - Выпуск пятый. - Отдел второй. - С. 25.

Исторические сведения о Чернигове. Соч. Шафонского // НБУ. IP. - Ф. VIII 186 М / Бунге 2754. - Арк. 4.

45. Материалы для географии и статистики России ... - С. 436.

46. Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нем с X по XX в. // Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. - Чернигов, 1901. - С. 29. (Далі: Краткий очерк истории г. Чернигова ...).

47. Материалы для географии и статистики России ... - С. 436.

48. Літопис Самовидця. - К.: Наукова думка, 1971. - С. 51.

49. Описание Украины Боплана // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - К., 1896. - Выпуск II. - С. 299.

50. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии. - Вильно: В типографии А. Сыркина, 1866. - С. 78, 86, 87.

51. Левобережная Украина в XV - XVII вв. Очерк колонизации // Киевская старина. - 1896. - Т. 53. - С. 375.

52. Там же.

53. Верзилов А.В. Указ. соч. - С. 25.

54. Баранович А.И. Указ. соч. - С. 121.

55. Див.: Соловьев С.М. Обзор событий русской истории // Современник. - 1849. - Т. 13. - № 1. - С. 11.

56. Пиріг П.В. "Смута" в Росії початку XVII століття і Чернігівщина // Сіверянський літопис. - 2005. - № 1. - С. 31-36.

Ульяновський В. Чернігово-Сіверщина в долі і політиці Лжедмитрія I // Минуле Сосниць та її околиць. - Чернігів, 1990. - С. 53-55.

57. Полное собрание русских летописей. - М., 1965. - Т. XIV. - С. 70.

Русская историческая библиотека. - СПб., 1909. - Т. XIII. - С. 99.

Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. - М., 1937. - С. 153.

Восстание Болотникова. Документы и материалы. - М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. - С. 83, 144. (Далі: Восстание Болотникова. Документы и материалы).

Смирнов И.И. Восстание Болотникова 1606-1607. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1951. - С. 194, 195.

Масса И. Сказание о смутном времени // Крестьянские движения XVII- XVIII вв.: Сборник документов и материалов с примечаниями. - М., 1926. - С. 45.

58. Восстание Болотникова. Документы и материалы. - С. 118, 281, 283.

59. Воссоединение ... - Т. I. - С. 110.

60. Там же. - С. 102.

61. Там же. - С. 109.
62. Там же. - С. 96.
63. Там же. - С. 108, 109 и др.
64. Див.: Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу ... - С. 137.
65. Див.: Воссодинение ... - Т. I. - С. 107.
66. Там же. - С. 102.
67. Там же.
68. Там же. - С. 102, 110.
69. Там же. - С. 120.
70. Там же.
71. Див.: Шутой В.Е. Канун освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Крестьянско-казацкое восстание на Украине 1637-1638 гг. // Исторические записки. - 1954. - Т. 46. - С. 253.
72. Воссодинение ... - Т. I. - С. 110.
73. Там же.
74. Там же.
75. Там же. - С. 158, 159, 160.
76. Там же. - С. 147.
77. Летопись С. Величко. - Т. IV. - С. 135.
78. Там же. - С. 135-143.
- НБУ. IP. - Ф. XII. - Спр. 890. - Арк. 1.
79. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII - XVIII вв. - К., 1931. - Т. I. - В. I. (Відбитка з книги XXVI "Записок історично-філологічного відділу"). - С. 88.
- Щербак В.О. Нове про антифеодальні рухи на Україні в 30-х роках XVII ст. // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура. - К.: Наукова думка, 1986. - С. 79.
80. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. - Исторические монографии и исследования. - СПб.: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым, 1904. - Книга четвертая. - Томы IX - XI. - С. 88.
- Див.: Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI - первая половина XVII в.): Структура источниковой базы. - Днепропетровск, 1982. - С. 79. (Далі: Источники по социально-экономической истории Украины ...).
81. Шутой В.Е. Указ. соч. - С. 252.
82. Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком. Письмо десятое // Собрание сочинений. - К.: Типография М.П. Фрица, 1876. - Т. I. - Отдел исторический. - С. 442.
83. Дневник Симеона Окольского (1637-1638 г.) // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. - К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. - Вып. II. - Первая половина XVII в. - С. 213.
84. Кулиш П. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). - М.: Университетская типография, 1888. - Т. II. - С. 236.
85. Воссодинение ... - Т. I. - С. 188, 189, 190, 209.
86. Там же. - С. 190.
- Центральний державний історичний архів України (м. Київ). - Ф. 1230. - Оп. 1. - Спр. 387. - Арк. 8-10.
87. Ковальский Н.П., Мыцьк Ю.А. Немецкое историческое сочинение "Театр Европы" об освободительном движении украинского народа в первой половине XVII века // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. - Днепропетровск, 1975. - С. 132.
- Краткий очерк истории г. Чернигова ... - С. 24.
88. Див.: Воссодинение ... - Т. I. - С. 55.
89. Там же. - С. 113, 119.
- НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. 18 629. - Арк. 6 (зв.).
90. Воссодинение ... - Т. I. - С. 117.
91. Там же.
92. НБУ. IP. - Ф. II. - Спр. 18 626. - Арк. 8 (зв.) - 9.
93. Швидько А.К. Социально-экономическое развитие Украины в XVI - XVIII вв. Учебное пособие. - Днепропетровск, 1988. - С. 74.
94. Краткий очерк истории г. Чернигова ... - С. 24-25.
95. Див.: Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины ... - С. 53.
96. Краткий очерк истории г. Чернигова ... - С. 29.
- Верзилов А.В. Указ. соч. - С. 27.
97. Верзилов А.В. Указ. соч. - С. 25, 27.
98. Пирог П.В. К вопросу о борьбе населения города Полоцка с унией в первой половине XVII века // Гісторія і архелогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечана 1130 - годзю Полацка). - Полацк, 1992. - С. 49-50.
99. Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии. Конец XIV в. - 1648 г. Сборник документов и материалов в трех томах. - Минск: Наука и техника, 1988. - Т. I. - С. 257-

258. (Далі: Соціально-політична боротьба ...).

Археологічний збірник документів, стосуються до історії Северо-Западної Росії. - Вільна, 1867. - Т. I. - С. 309-310. (Далі: Археологічний збірник ...).

100. Вітебська старина. - Вітебськ, 1883. - Т. I. - С. 216-217.

Соціально-політична боротьба ... - С. 216-217.

101. Археологічний збірник ... - С. 379.

Соціально-політична боротьба ... - С. 276-277.

102. Археологічний збірник ... - С. 274-275.

Соціально-політична боротьба ... - С. 243-245.

103. Пиріг П.В. До питання про хід військових подій на Чернігівщині в початковий період Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. Тезиси громадсько-політичних читань, присвячених 70-літтю комсомолу України. 7-9 червня 1989 г., г. Чернівці. - К., 1989. - С. 76-77.

Пирог П.В. Сведения о месте Черниговщины в Освободительной войне 1648-1654 гг. (после заключения Белоцерковского договора 1651 г.) // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. Тези суспільно-політичних читань 29-30 травня 1990 р. м. Київ. - К., 1990. - С. 12-15.

Пиріг П.В. Події Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. на Чернігівщині (на допомогу вчителям історії). - К.: Вид-во КДПІ, 1992.

Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. - К., 1992. - Вип. 2-3. - С. 32-44.

Пиріг П.В. З історії національно-визвольного руху на Чернігівщині в середині XVII ст. // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). Тези доповідей. - К.; Миколаїв, 1992. - Частина II. - С. 73-74.

Пиріг П.В. "Реєстр Війська Запорізького" - важлива писемна пам'ятка XVII століття (Регіональний аспект дослідження) // Тези доповідей науково-практичної конференції "Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI - XVIII ст." - К.; Слов'янськ, 1993. - С. 52-54.

Пиріг П.В. Берестечко і визвольна боротьба на Чернігівщині у 1651 році // Берестецька битва в історії України. Тези четвертої республіканської науково-практичної конференції. - Рівне, 1993. - С. 26-28.

Пирог П.В. Взаимопомощь украинского и белорусского народов во время Освободительной войны середины XVII в. // Регіональна наукова конференція "Гістарычныя лесы Верхняга Падняпроўя". - Магілеў, 1995. - Частина II (гісторыя). - С. 48-52.

Пиріг П.В. До історії полку Івана Дзинковського // Богдан Хмельницький і його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Великого Гетьмана 24-25 жовтня 1995 р. - К., 1996. - С. 252-257.

Пиріг П. Чернігівщина у боротьбі з Річчю Посполитою в 1654-1655 рр. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 11-15.

Пиріг П.В. Богдан Хмельницький і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2004. - Випуск V. - С. 82-93.

Пиріг П.В. Північна Чернігівщина у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2005. - Випуск сьомий. - С. 68-88 й ін.

